

од. – М., "ИСИ", 1984. 3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., "Госстатиздат", 1963. 4. Лялло Г.М. География городов с основами градостроительства. – М., "Изд – во МГУ", 1969. 5. Лялло Г.М. Развитие городских агломераций в СССР. – М., "Наука", 1978. 6. Лібанова Е.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР. – К., "Знання", 1984. 7. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. – М., "Статистика", 1976. 8. Розвиток народного господарства Української РСР в 1917 – 1967 роках. (в двох томах). т.2 – К., "Наукова думка", 1967. 9. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. – К., "Наукова думка", 2005. 10. Сигов І.І. Урбанізація і розвиток городов в СССР. – Л., "Наука", 1985. 11. Стешенко В.С. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-70). – К., "Наукова думка", 1977. 12. Урбанізація і демографічні процеси (под ред. Хорева Б.С. и Киселевой Г.П.). – М., "Финансы и статистика", 1982. 13. Урбанізація і формування систем расселения (Сб. ст.). – М., "МФГО", 1978. 14. УРСР у

цифрах в 1974 році. Короткий статистичний довідник. – К., 1975. 15. Хорев Б.С. Урбанізація і демографічні процеси. – М., "Финансы и статистика", 1982. 16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (місто Київ). (далі – ЦДАВО України). – фонд 2 – Рада Міністрів Української РСР. – опис 9.-справа 233 "Дополнительные итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года". – 99 арк. 17. ЦДАВО України.- ф.2.-о.9.-спр.5332 "Постанови РМ УРСР за 1959р. № 273-312".-244арк. 18. ЦДАВО України.- ф.2.-о.20.-спр.84а "Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года по административно-территориальному делению на середину 1959 г. и 1 января 1960 года". – 253 арк. 19. ЦДАВО України.- ф.582.- Центральне Статистичне управління Української РСР – о.9.-спр. 644 "Сводные таблицы о численности административно-территориальных единиц по Украинской ССР на 1 января 1958 года". – 173 арк. 20. ЦДАВО України, ф. 582. – оп. 20. – спр. 849. – "Сводные таблицы учета населения за 1959 г.". – 193 арк.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Гуз, канд. іст. наук

ШКІЛЬНА ПРАВОВА ОСВІТА В УКРАЇНІ В 90-х РОКАХ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано процес становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні в 1991–2005 рр.

In the article the author describes main aspects of establishment and development of Ukrainian school law education during 1991–2005.

В СРСР викладання правознавства в школі було нероздільно пов'язане з історичною наукою. Педагогічні навчальні заклади випускали молодих фахівців, які одночасно викладали й історію, і правознавство. Очевидно тому, що радянська шкільна парадигма викладання правознавства була недостатньо розробленою. Зокрема і викладання правознавства в той час не приділялося достатньої уваги, а вивчалися лише правові основи радянської держави.

Питання становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні не були об'єктом окремого наукового дослідження, хоча аспекти цієї проблеми досліджувалися українськими науковцями, зокрема: питання стану правничої освіти в Україні – Ю. Шемшученком [22, с. 44–45], В. Андрейцевим [1, с. 36–54], В. Суценок [18, с. 21–25], С. Савченком [17, с. 661–665], Г. Мурашиним [8, с. 674–676]; підготовки викладачів правознавства для освітньої галузі – Б. Андрусишиним [2, с. 692–694]; науково-теоретичного обґрунтування шкільної правової освіти розроблялися В. Денисовим, П. Рабиновичем, В. Семеновим, І. Усенком, Л. Заблоцькою, І. Котюком, О. Котюком [6, с. 2–25]; правосвідомості підлітків у закладах професійної освіти – Н. Ткачовою [20, с. 25–29]; соціально-педагогічної профілактики правопорушень важковиховуваних учнів – В. Оржеховською [10, с. 4–15], В. Пастуховим [11, с. 141–143], В. Терещенком [19, с. 17]; формування уявлень у підлітків про права та обов'язки – І. Васильківською [4, с. 7], В. Вітвицькою [5, с. 9], С. Кириком [7, с. 6]; методики викладання правознавства у школі – Б. Андрусишиним [3, с. 3–4].

З огляду на викладене вище варто зазначити, що окреслена нами проблема не була предметом окремого наукового дослідження, є актуальною і потребує подальшої наукової розробки. Слід зауважити, що одразу після розпаду СРСР в 1991 р. і його політичної системи перед українським суспільством постала проблема створення нової правової системи. Це безпосередньо стало причиною переопрацювання теоретичної та навчально-методичної бази викладання правознавства у школі. Нагальною на той час була проблема методичного забезпечення навчального процесу викладання правознавства у школі, ознайомлення учнів з нормативно-правовою базою, що постійно оновлювалася, адже певний час навчання велося за застарілою програмою. Однак уже за часів незалежності в Україні зроблено чимало науково-обґрунтованих пропозицій щодо зміни застарілої системи викладання правознавства в школі, зокрема в 9 класі.

У загальноосвітніх школах I–III ступенів з 1995 р. було запроваджено як обов'язкове викладання курсу "Основи правознавства", що став фундаментом для створення системи шкільної правової освіти. Навчальний курс був спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі в процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави. Розроблені українськими вченими кілька програм з курсу "Основи правознавства" послідовно систематизували суму того матеріалу, який є необхідним для учнів. Ними була чітко обумовлена і структура навчального курсу, оскільки тематика підібрана таким чином, щоб її можна було реально опанувати протягом відведеного часу. Слід підкреслити, що основну увагу було звернуто не на вивчення тексту нормативно-правових документів, які з плином часу змінюються, а на опанування базових принципів і положень юридичної науки.

Зазначений шкільний курс правознавства, що вивчається в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладів, орієнтовано на такі завдання:

- ✓ закласти основи системи правових поглядів і переконань учнів;
- ✓ ознайомити учнів з основами конституційного ладу України;
- ✓ дати початкові знання із цивільного, сімейного, трудового, кримінального й інших галузей права;
- ✓ поглибити знання учнів про походження, типи та форми держави, історію створення української державності;
- ✓ формувати навички правомірної поведінки, навчити учнів відповідно до норм права діяти в типових життєвих ситуаціях, виконуючи соціальну роль громадянина, глави чи члена сім'ї, робітника, фермера, підприємця, студента чи учня, власника майна тощо;
- ✓ виховувати в учнів переконання в необхідності суворого дотримання законів, непримиренності до протиправної поведінки;
- ✓ виробляти в школярів уміння аналізувати суспільно-політичні події в Україні та світі, спираючись на знання з теорії та історії держави і права, користуватися вітчизняними нормативними та міжнародно-правовими актами, різноманітними джерелами права, юридичною літературою.

Набутий досвід використання програм у школах України на початку будівництва незалежної держави дав змогу у 2001 р. уточнити низку положень, насамперед у напрямі подальшої адаптації навчального курсу

до вікових особливостей учнів. Пропонована нова програма стала вдосконаленим варіантом програми, яку було вперше опубліковано 1992 р. в № 15–16 "Інформаційного збірника Міністерства освіти України", а згодом виходила в 1996 р., 1998 р. у видавництві "Перун" окремими значно доопрацьованими виданнями. Програма розрахована на вивчення курсу предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв протягом 51 години (1,5 год на тиждень). Нова редакція програми врахувала зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбулися в сучасній українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після прийняття Конституції України [6, с. 2–22].

Учені, які розробляли цю програму, виходили з того, що в більшості шкіл України правовий курс вивчався лише у 9-му класі, а тому він обов'язково повинен був мати завершений характер, забезпечити необхідний обсяг знань і навичок учнів. Відповідно до цього запропонований курс "Основи правознавства" не містив послідовного систематизованого викладу першооснов усіх головних юридичних дисциплін, а включав у себе лише ту інформацію, що необхідна для учнів. Цим було обумовлено і структуру навчального курсу, яка дещо не узгоджувалася з традиційною для юристів послідовністю галузей права.

Спочатку викладалися необхідні теоретичні знання про самі поняття *держава* та *право*, про призначення цих інститутів у суспільстві і закономірності їх розвитку, розкривалися поняття правової держави як своєрідної загальноновизначеної мети сучасного державотворення; історико-юридичні знання. На основі одержаних базових знань згодом стало можливим вивчення основного змістового блоку курсу, присвяченого конституційним правам, свободам, обов'язкам людини і громадянина в Україні, знайомство з міжнародними стандартами прав людини, вивчалися конституційні засади державного ладу України, інститути безпосередньої та представницької демократії, структура, функції, форми діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. І, нарешті, в останній частині курсу розглядаються окремі положення галузевих юридичних дисциплін, зокрема цивільного, земельного, трудового, сімейного, адміністративного і кримінального права.

У ході вивчення курсу учні набували низку основних умінь, зокрема:

- ✓ орієнтуватися в системі законодавства;
- ✓ користуватися джерелами права, під керівництвом учителя аналізувати зміст правових документів;
- ✓ володіти елементарною правовою термінологією;
- ✓ зв'язно і логічно викладати матеріал з морально-правових проблем;
- ✓ використовувати правову літературу, складати тези, конспекти, готувати короткі доповіді та виступати з ними, рецензувати, доповнювати відповіді інших учнів;
- ✓ брати участь в обговоренні, дискусії, аргументовано висловлювати і відстоювати свою думку, робити висновки;
- ✓ застосовувати правові знання для пояснення фактів навколишнього життя і вибору варіанта правомірної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. проблема удосконалення національної шкільної правової системи освіти та приведення їх у відповідність до визнаних у світі нормативів стала нагальною, і її розв'язання справляло і справляє безпосередній вплив на формування світогляду нової генерації українського суспільства.

Як уже зазначалося, після розпаду СРСР утворилася велика кількість незалежних держав. Перед цими державами, і перед Україною зокрема, постали складні завдання реформування шкільної правової освітньої

системи, що проходило на тлі складних процесів трансформації суспільних відносин, загальної модернізації на шляху до демократизації суспільства. Закономірно, що на межі нового тисячоліття становлення України як демократичної правової держави потребувало суттєвого підвищення правової культури всіх верств населення, а особливо представників органів влади всіх рівнів, неухильного дотримання всіма суб'єктами права вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. Особливої значущості набуло питання щодо формування правосвідомості громадянина нової незалежної держави.

У ході цих процесів змінилися й правові орієнтири. Розгалуженість національного законодавства характеризувалася рівнем запровадження загальнолюдських принципів і норм, що напрацьовані демократичними країнами і закріплені у відповідних деклараціях та інших правових документах міжнародного рівня. Досконалість правових норм, у свою чергу, стала основою гармонізації суспільних відносин та перманентного їх розвитку, що вважається необхідною умовою існування і стабільного розвитку країн у сучасному світі.

Проведені в Україні заходи у сфері шкільної правової освіти молоді в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. мали відповідати міжнародним стандартам. Піднесення ролі прав людини у міжнародному та національному законодавстві стало необхідною запорукою демократизації суспільства, захисту природних прав людини від утилю з боку державних інститутів. Генеральна Асамблея ООН з 60-х р. ХХ ст. приділяла дуже велику увагу активізації вивчення цього предмета у школах усього світу, і цей процес набуває дедалі більшого значення для української системи правової освіти.

Не менше значення надавалося правовій освіті на регіональному рівні. Рада Європи рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи R (85)7 від 14 травня 1985 р. запропонувала урядам країн-членів і тих країн, які ще не стали членами Ради Європи, урахувуючи їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах. З огляду на це в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у багатьох школах України було запроваджено читання курсу "Права людини" в 10–11 класах. Зазначимо, що цей навчальний курс був запропонований для спеціалізованих шкіл, гімназій і ліцеїв з поглибленим вивченням права та соціально-гуманітарних дисциплін. Для цього курсу розроблені спеціальні навчальні програми відповідно до спеціалізації певного навчального закладу. Ще у 1995 р. було теоретично обґрунтовано читання цього курсу на науковому рівні, що втілювалося в програму, рекомендовану Міністерством освіти і науки України для обговорення науковою та педагогічною громадськістю України. Саме тому важливим елементом у структурі шкільної правової освіти і виховання України у кінці ХХ ст. став навчальний курс "Права людини".

Курс "Права людини" був логічним продовженням курсу "Основи правознавства", який викладався і викладається в 9-х класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини і громадянина. Принциповою відмінністю цієї навчальної дисципліни стала її спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра [6, с. 3]. Головне завдання, яке мав розв'язувати цей курс виражалось у сприянні формуванню правового світогляду молоді, зокрема, як системи теоретичних поглядів на права й основні свободи людини, так і відповідної активної життєвої позиції, ціннісних орієнтирів, ідеалів, переконань, принципів пізнання. Крім того, запровадження цього курсу пов'язувалося і з необхідністю розвивати в людині зі шкільного віку почуття гідності,

усвідомлення своїх прав, взаємозв'язок реалізації прав людини із суспільною системою, у якій вона живе, знання про захист прав людини, якщо їх порушено, та про механізм цього захисту. Разом з цим, упродовж навчання у школі, кожен учень мав ознайомитися із правами людини в межах його підготовки до життя, оскільки саме школа є тим осередком, що може і повинна навчити самоповаги та гідності кожну людину.

Запровадження цього курсу мало розв'язати і низку навчально-виховних завдань. Це, зокрема, виховання школярів у дусі повної поваги до прав людини й основних свобод, у піднесенні культури прав людини, у ствердженні людської гідності та вартісності особистості. Виховання у школярів переконань у необхідності дотримання правових обов'язків – важлива умова підвищення ефективності профілактики правопорушень і шкідливих звичок, соціальної пасивності. Весь курс базувався на тому принципі, що права і свободи людини не є суто правові та нормативні установки, що ці правила поведінки людей впливають з моральних, етичних, політичних, культурних нормативів суспільства тощо. Курс "Права людини" формував в учнів такі загальноосвітні, пізнавальні, розвиваючі цілі: знання щодо основних прав і свобод громадян України, характерні риси громадянського суспільства і правової держави, загальновідомі правові цінності; усвідомлення глибинного змісту та суті прав людини, їх моральної обумовленості, взаємозв'язок з етичними, політичними, культурними нормативами суспільства. Вивчення прав людини у школі давало учням розуміння та сприйняття понять справедливості, рівності, свободи, миру, гідності, прав, демократії.

Сучасна національна правова освіта не обмежується лише середньою школою. Вона виконує і важливе соціальне замовлення держави: формування правового інтелектуального потенціалу України, забезпечення висококваліфікованими фахівцями галузі народного господарства, науки, культури. Загальні шляхи вирішення цього і низки інших завдань були визначені у Програмі правової освіти населення України, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. [16, с. 2]. Ця Програма передбачала забезпечення необхідних умов для набуття і використання правових знань широкими верствами населення, закріплювала основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Зазначалося, що правова освіта населення – це процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, адекватного ставлення до порушень закону та правопорядку. Цією Програмою передбачалося, що правова освіта має стати обов'язковою в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладах, навчальних закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. У Програмі наголошувалося на важливості безпосередньої участі юристів у розповсюдженні правових знань, органічному поєднанні правової освіти із загальною середньою та професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання. До досягнень цієї програми можна віднести також введення у систему загальноосвітньої підготовки загальнообов'язкового курсу "Основи правознавства". Однак реалізація цієї програми проходила дуже повільно [22, с. 44–45]. Саме тому постала необхідність розробки нової, дієвої програми правової освіти населення.

Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 було затверджено Національну програму правової освіти населення [9, с. 3–5]. Національна програма правової освіти населення врегулювала подаль-

ше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань і навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначала основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Метою Програми стало підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, виховання у них поваги до права. Зазначений документ характеризував правову освіту населення як комплекс заходів виховного, навчального й інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації ними своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Крім того, у Програмі зазначалося, що правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства. Визначила Національна програма й етапи надання правової освіти, зокрема в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

На виконання Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001, та з метою широкого інформування підрастаючого покоління про правову політику держави і законодавство України наказом Міністра освіти і науки України від 26 листопада 2002 р. № 674 було затверджено Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів "Мої права" [12, с. 2].

З метою підвищення рівня правової культури учнівської молоді, формування поваги до права, загальнолюдських і національних правових цінностей та на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 26 листопада 2002 р. № 674 протягом грудня 2002 р. – травня 2003 р. був проведений Всеукраїнський конкурс творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів "Мої права". Цей конкурс проводився з метою:

- ✓ формування необхідної системи правових знань, поваги до держави та права, принципів і навичок правомірної поведінки;
- ✓ виховання соціально-правової активності учнівської молоді;
- ✓ формування умінь і навичок активного захисника прав людей;
- ✓ сприяння зростанню ролі органів управління освітою, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів, методичних і соціальних служб у популяризації знань про права, свободи людей, їх обов'язки.

До початку проведення конкурсу, з ініціативи організаційного комітету та за наявності відповідних фінансових можливостей, у загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах проводилися акції, присвячені Всесвітньому дню дитини (перший понеділок жовтня) та Всесвітньому дню прав людини (10 грудня). Організувалися та проводилися зустрічі з юристами, представниками правоохоронних органів і соціальних служб, диспути, брейн-ринги, конференції з проблем: "Взаємодія моралі і права", "Боротьба зі шкідливими формами дитячої праці", "Захист материнства і дитинства у законодавстві України та на практиці", "Соціально-правовий захист дітей, підлітків та молоді", "Торгівля людьми", "Захищеність людини в правовій державі" тощо. Конкурс проводився за трьома номінаціями на

кращі: твір, реферат, плакат. Широкої реалізації набули й інші заплановані Програмою заходи, окремі реалізовувалися протягом 2001–2005 рр. [12, с. 4].

У зв'язку із прийняттям у 1996 р. нової Конституції України, у старших класах середніх шкіл було запроваджено читання спеціального курсу "Конституція України". Вивчення цього курсу сприяло підвищенню рівня знань учнів про конституційні права й обов'язки, Основний закон держави. Саме тому цей курс став частиною шкільної правової освіти в Україні досліджуваного нами періоду.

Спробою вдосконалення шкільної правової освіти в Україні стало викладання з 1998 р. курсу "Практичне право". Програму "Практичне право" було засновано в Україні за сприяння американської освітньої організації "Street Law, Inc"(США), навчально-методичного центру "Дебати" Інституту Відкритого суспільства і Міжнародного фонду "Відродження" та завдяки підтримці значної кількості державних служб і громадських організацій України, що працювали з молоддю. Корпорація "Street Law" довгі роки розробляє і втілює програми практичної правової освіти підлітків та молоді. Серед навчальних матеріалів "Street Law" – підручники для молоді, посібники для вчителів, збірники тестів і контрольних завдань, що перевидаються кожні чотири роки і є найпоширенішими у США [14, с. 32–34]. До досвіду "Street Law" зверталися в багатьох країнах світу, такі програми втілювалися у багатьох державах Східної Європи, зокрема й у Росії.

В Україні програма "Практичне право" реалізовувалася за трьома напрямками:

- ✓ цикли тренінгових занять для підлітків у позакласний та позашкільний час, насамперед шкіл-інтернатів, дитячих будинків, притулків тощо та відповідні підготовчі тренінги для державних установ, організацій, соціальних служб і громадських організацій, які працюють з підлітками і для підлітків (спільно з Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму);

- ✓ програми і курси для загальноосвітніх навчальних закладів (спільно з Міністерством освіти і науки України);

- ✓ спеціальні тренінгові курси для юридичних факультетів вищих навчальних закладів України, що працюють за програмою "Юридичні клініки" [15, с. 5–8].

У межах програми "Практичне право" було розроблено і запроваджено експериментальний курс під такою ж назвою, і за згодою Міністерства освіти і науки України розпочалося його вивчення у 8-му класі як факультативного або курсу на вибір.

Викладання цього курсу було спрямоване на досягнення кількох завдань. Насамперед, він став підготовчим для курсу "Основи правознавства", що вивчався як обов'язковий у 9-му класі, тому викладання курсу "Практичне право" передбачало ознайомлення учнів з основними поняттями, що систематично викладатимуться в наступному році, але з поглибленою практичною спрямованістю. Слід зазначити, що курс "Основи правознавства" у 9-му класі мав суто інформаційний теоретичний характер і був розрахований на озброєння учнів базовими юридичними знаннями про сучасні основи теорії держави та права. На відміну від нього курс "Практичне право" викладався з метою набуття школярами цікавих і необхідних знань про право і закони в Україні, які вони можуть використовувати в повсякденному житті: як потрапити на прийом до юриста; як не стати жертвою злочину; що робити, коли викликають до суду чи в міліцію; як влаштуватися на роботу, якщо тобі лише 14 років; як захистити свої права в школі, сім'ї, магазині тощо [14]. Вивчення курсу "Практичне право" сприяло підвищенню рівня знань учнів про сферу державної влади, судової системи, а також прав і обов'яз-

ків громадян у країні конституційної демократії, дало можливість учням використовувати свої правові знання і розуміння правової системи в практичних ситуаціях, з якими вони зіштовхуються у повсякденному житті, допомагало розвитку в учнів навичок критичного мислення, формувало позитивне ставлення до принципів права, правової системи, справедливого правосуддя та участі громадян у підтримці демократії. Існувало кілька підходів до запровадження курсу "Практичного права" у навчально-виховний процес в Україні [15, с. 5–8].

Аналіз процесу становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні буде не повним без теоретичних обґрунтувань викладання курсу "Основи правознавства" в 9–11 класах з поглибленим вивченням права (ліцеїв, гімназій, класів) і вищих професійних училищ [21, с. 16–32]. Починаючи з 1998 р. і дотепер створювалися і вдосконалюються програми викладання зазначеного курсу. Зокрема, Інститутом педагогіки НАН України та Інститутом держави та права ім. В.М. Корецького НАН України [6]. Курс "Основи правознавства" для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ був покликаний формувати правосвідомість молоді, головні засади поведінки людей, зокрема молоді, виховувати переконання у справедливості й необхідності морально-правових настанов, неприпустимості їх порушень, соціально-правову активність. Адаже саме в підлітковому, юнацькому віці закладаються основи свідомості людини, фундамент подальшого формування особистості. Цей курс став першою спробою надання методичної допомоги педагогам щодо поступового поглибленого правового навчання учнів у загальноосвітній школі та в закладах професійно-технічної освіти. Особливістю курсу стало визначення оптимального обсягу змісту знань, що відповідають віковим можливостям учнів, забезпечують єдність навчання і виховання. Матеріал було згруповано відповідно до загальнопедагогічних принципів безперервності, наступності, єдності, послідовності, які становлять методологічну основу правовиховної роботи. Зазначені принципи реалізовані, зокрема, на трьох рівнях формування правових знань учнів шкіл і професійних училищ шляхом поступового збільшення обсягу, ускладнення та поглиблення змісту правового матеріалу, починаючи з першого рівня (9-й клас) і згодом поступово вже до вищих (10-й, 11-й класи). Це стосувалося і відповідних напрямів, рівнів освітньо-виховної діяльності професійно-технічних закладів освіти. Поетапний відбір змісту, правового матеріалу за ступенем складності сприяв систематизації знань, доступності сприйняття, глибокому усвідомленню, цілісності знань. Зміст курсу, тематика навчального матеріалу відповідають чинному законодавству. Особливу увагу було приділено питанням, що стосуються господарського права, яке регулює організацію і порядок економічної діяльності, а також правовідносин між її суб'єктами. Питання правового регулювання господарських відносин, які передбачені для вивчення у цьому курсі, вивчалися за вибором, залежно від професійної спрямованості училища.

Наступним етапом удосконалення шкільної правової освіти в Україні стала розробка курсу "Правознавство" для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів, запропонованого у зв'язку з невпинним зростанням кількості середніх навчальних закладів, де поглиблено вивчаються юридичні дисципліни. Такі навчальні заклади нового типу відзначалися високим рівнем викладання, професіоналізмом та ентузіазмом викладачів, глибокою зацікавленістю учнів. Водночас для них були характерні відсутність єдиних підходів до структури й обсягу знань, якими мали оволодіти учні, аматорство у вирішенні низки складних педагогічних і юридичних пи-

тань, незбалансованість навчальних планів з очевидним ухилом у бік окремих юридичних дисциплін. Для усунення цих вад і надання практичної допомоги викладацькому складові Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України за участю Асоціації учителів права м. Києва розробив орієнтовну рекомендаційну програму, яка не мала на меті формалізувати навчальний процес у закладах з поглибленим вивченням юридичних дисциплін або поставити під сумнів можливість наявності у ліцеях, гімназіях, спеціалізованих класах загальноосвітніх шкіл своїх авторських програм і навчальних планів [6, с. 8–17]. Свій варіант програми викладання "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства був запропонований і представниками наукової школи викладання правознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка [6, с. 50–55].

Курс, який був рекомендований для читання у 10–11 класах, мав охопити найважливіші юридичні дисципліни, що вивчаються майбутніми правознавцями, і за обсягом передбачених у ньому теоретичних знань наближався до вимог, що висувуються до студентів вищих навчальних закладів першого рівня акредитації.

Таким чином, з огляду на викладене, необхідно зазначити, що протягом останніх десяти років і постійних змін, сучасна шкільна правова освіта має такий вигляд. Курс "Основи правознавства", як і раніше, вивчається у 9 класі. Міністерство освіти і науки України запропонувало п'ять програм для вивчення правознавства у школі: "Основи правознавства" (за ред. І. Усенка.) та "Основи правознавства" (авт. І. Котюк) для учнів 9 класу, "Права людини", "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства". Причому остання програма має два варіанти (автор Н. Ткачова та колектив авторів за ред. І. Усенка). Формуванню в учнів навичок практичного застосування набутих знань у найтиповіших життєвих ситуаціях сприяє курс "Практичне право", який викладається за рахунок годин варіативної складової базового навчального плану у 8 класі (за ред. О. Пометун) [13].

Постійно вдосконалюється і навчально-методична база зазначених курсів. Це, зокрема, підручники та навчальні посібники: "Основи правознавства" 9 кл., за ред. І. Усенка; "Основи правознавства" 9 кл., авт. І. Котюк; "Основи правознавства" 9 кл., авт. О. Наровлянський; "Основи правознавства" 9 кл., авт. В. Журавський та ін.; "Конституція України і основи правознавства" 9 кл., за ред. І. Усенка; "Практичне право", за ред. О. Пометун; "Світ права" 9 кл., авт. О. Пометун та ін. [13].

Таким чином, у сучасній загальноосвітній школі, хоч і не в повному обсязі, склався правовий блок дисциплін, що певною мірою відповідає сучасним вимогам шкільної правової освіти. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначається для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти, крім того, – ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи. У загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти здійснюється широка позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучаються вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права. Правова освіта здійснюється із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Разом з тим необхідно зазначити, що за останнє десятиріччя уже закладено основи для створення системи підготовки кваліфікованих кадрів, які б могли викладати

правознавство в освітніх закладах. Зокрема, Інститут політології та права (у минулому соціально-гуманітарний факультет) Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова постійно удосконалює навчальні програми, плани, розробляє навчально-методичне забезпечення викладання правознавства у школі і є одним із провідних вищих навчальних закладів у цій галузі [2, с. 692–694].

Отже, у сучасній Україні фактично закладено фундамент для створення системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку. Так, у дошкільних виховних закладах дітям надаються початкові знання про норми поведінки, звички щодо їх виконання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. У дошкільних виховних закладах правова освіта, як правило, має характер гри, вона здійснюється на основі програм і методичних рекомендацій, які затверджуються Міністерством освіти і науки України. В основній та старшій школах викладаються зазначені нами предмети, на яких учні отримують необхідну суму правових знань й умінь. Усе це дає підстави говорити про становлення системи безперервної шкільної правової освіти в Україні.

1. *Андрейцев В.* Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу // Вища школа. – 2005. – № 3. 2. *Андрусишин Б.* Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : Наук. праці та мат. конф. – К., 2001. – Вип. 1. 3. *Андрусишин Б., Гуз А.* Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства". – К., 2005. 4. *Васильківська І.* Кримінологічні аспекти сімейного виховання : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. Корецького. – К., 2001. 5. *Вітєцька В.* Кримінологічні проблеми попередження злочинних дій на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. 6. *Денисов В., Рабинович П., Семенов В., Усенко І., Заблоцька Л.* Програма курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1998. – №19. 7. *Киренко С.* Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України : Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. 8. *Муршин Г.* Шляхи вдосконалення правової освіти молоді в Україні // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : Наук. праці та мат. конф. – К., 2001. – Вип. 1. 9. Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18. 10. 2001 року № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921. 10. *Оржеховська В.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : Навч.-метод. посіб. / Міжнар. фонд "Відродження". Програма "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". – К., 1996. 11. *Пастухов В.* Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : Наук.-метод. зб. ст. / За заг. ред. В. Пастухова. – К., 1997. 12. Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів "Мої права", затверджене наказом Міністра освіти і науки України 26.11.2002 № 674// ІПС "Законодавство", версія 2.6.3. 13. Перелік програм і навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в дошкільних навчальних закладах у 2004/2005 навчальному році / Лист Міністерства освіти і науки України від 21.07.2004 № 1/9-382// ІПС "Законодавство", версія 2.6.3. 14. *Пометун О.* Курс "Практичне право" – новий підхід до правової освіти підлітків // Шлях освіти. – 2001. – № 4. 15. *Пометун О., Семіколенова О., Сусліва О.* Кроки до права. – К., 2001. 16. Програма правової освіти населення України, затверджена Постановою Ради Міністрів України від 29 травня 1995 року // ІПС "Законодавство", версія 2.6.3. 17. *Савченко С.* Правова освіта молоді: сучасний стан та шляхи вдосконалення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : Наук. праці та мат. конф. – К., 2001. – Вип. 1. 18. *Суцєнко В.* Проблемні питання реформування правничої освіти в Україні в контексті Болонського процесу // Вища школа. – 2005. – № 5. 19. *Тереженко В.* Система профілактики правопорушень серед дітей і підлітків засобами гуманізації сучасної школи: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01 / АПН України. Інститут педагогіки. – К., 1997. 20. *Ткачова Н.* Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-педагогічної освіти : Монограф. – К., 1998. 21. *Ткачова Н.* Тематичні плани та програми курсу "Основи правознавства для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ // Історія в школах України. – 1998. – № 2; № 3. 22. *Шемшученко Ю.* Правова освіта молоді як фактор українського державотворення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : Наук. праці та мат. конф. – К., 2001. – Вип. 1.